

XORAZM MAQOMLARIDA SUVORALAR

Mushtariy MAXMUDJONOVA

O'zbekiston Davlat Konservatoriyasi

II bosqich magistr talabasi

Ilmiy rahbar: M.Akmaljanova

O'zbekiston Davlat Konservatoriyasi professori

Annotatsiya: Mazkur maqolada Xorazm maqomlari tarkibidagi Suvora janrining tarixiy-nazariy va musiqiy xususiyatlari tahlil qilinadi. Suvoralarning maqom aytim yo'llaridagi o'rni, ularning shakliy va usul jihatlari, Shashmaqom taronalari bilan umumiy hamda farqli tomonlari yoritilgan. Shuningdek, "Xorazm tanbur chizig'i" qo'lyozmasi va Matniyoz Yusupov nashrlari asosida Suvoralarning tarkibiy tuzilishi, lad xususiyatlari hamda ijro an'analari qiyosiy o'rganilgan. Maqolada Xorazm maqomlaridagi Suvoralarning mustaqil aytim janri sifatidagi ahamiyati ham ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Xorazm maqomlari, Suvora, maqom, aytim yo'llari, tarona, usul, lad, Tanbur chizig'i, Shashmaqom, mumtoz musiqa, ashula yo'llari, maqom ijrochiligi.

Аннотация: В данной статье рассматриваются историко-теоретические и музыкальные особенности жанра Сувора в составе Хорезмских макомов. Освещаются место сувора в певческих разделах макомов, их структурные и ритмические особенности, а также сходства и различия с таранами Шашмакома. На основе рукописи «Хорезм танбур чизиги» и изданий Матнияза Юсупова проведён сравнительный анализ структуры, ладовых особенностей и исполнительских традиций сувора. В статье также раскрывается значение сувора как самостоятельного жанра певческого искусства в Хорезмской музыкальной традиции.

Ключевые слова: Хорезмские макомы, Сувора, маком, певческие пути, тарана, усуль, лад, Танбур чизиги, Шашмаком, классическая музыка, вокальные разделы, исполнительство макома.

Abstract: This article analyzes the historical, theoretical, and musical features of the Suvora genre within the Khorezm maqoms. The study examines the role of Suvora in the vocal sections of maqoms, its structural and rhythmic characteristics, and its similarities and differences with the taronas of Shashmaqom. Based on the "Khorezm Tanbur notation manuscript" and the editions prepared by Matniyaz Yusupov, the structural composition, modal features, and performance traditions of Suvora are comparatively analyzed. The article also highlights the importance of Suvora as an independent vocal genre in the Khorezm musical tradition.

Keywords: Khorezm maqoms, Suvora, maqom, vocal sections, tarona, rhythmic pattern, mode, Tanbur notation, Shashmaqom, classical music, vocal genres, maqom performance.

Xorazm maqomlarining ham Shashmaqom singari ijodkorligi va ijrochiligiga oid yaxshi yoritilmagan sahifalari, tarixiy-nazariy jihatdan o'rganilishi lozim bo'lgan muammolari mavjud. Ularning maqom aytim yo'llari tarkibidagi tarona va bir nechta o'zgacha nomlar bilan yuritiluvchi unga turdosh qismlar ana shunday alohida ilmiy o'rganilmagan masalalardan sanaladi.

Xorazm maqom taronalariga xos jihatlardan biri, ularning Shashmaqom taronalari kabi hajman ixcham, oddiy tuzilmaga ega ko'rinishda emas, balki ko'proq nisbatan rivojlangan ashula ko'rinishida ekanligidir. Shuningdek, mazkur turkum taronalari Shashmaqomdan farqli o'laroq, aksar misollarda mumtoz shoirlarning she'rlariga bog'langan. Shashmaqom va Xorazm maqomlari nota yozuvlaridagi tafovut va umumiylikni kuzatar ekanmiz, Matniyoz Yusupov tayyorlagan so'nggi to'liq nashrda butunlay yangi vaziyatga duch kelamiz.

Ya'ni, bu nashrda avvalgisidan farqli o'laroq, Shashmaqomdagi kabi aytim yo'lida II qism, aniqrog'i ikkinchi guruh sho'balarining tashkil etilishidir. Bunda mustaqil ashula turkumi sifatida mavjud bo'lgan suvora va uning (Kajhang suvora, Chapandozi suvora, Savti suvora, Ufori suvora va Gulufori suvora kabi) turlari kiritilgan. Suvora xususida so'z borar ekan, uning nota yozuvidagi asosan ikki xil usulli ko'rinishiga duch kelamiz: nomdosh usulli va ufar usulli suvora. Jumladan, Dugoh maqomining I qism aytimlari tarkibida Nasrdan so'ng keluvchi Suvora ufar usulida berilsa, navbatdagi Bayotdan so'ng keluvchi Suvora nomdosh usulga bog'lanadi.¹

Shuningdek, II qismga kiritilgan suvora turlari masalan, Xushparda Suvora, Chapandozi Suvoralar aksariyat taronalarning muvaqqat poydevori bo'lgan 3/4 o'lchamli doira usulida beriladi, qolgan turlari esa zarblari o'zgartirilgan ufar usuliga asoslanadi. Ushbu holatlarni ijro erkinligi deyish kerakmikin? Ya'ni, bu manzarada I sho'baning o'zi ikki xil usulli Suvorani o'z ichiga oladi. Aytish joizki, bu yerda nomdosh usulli suvoralaridan tashqari ufar usulli suvoralar ham dastlabki sho'ba tarkibiga kirib ketgan. Ma'lumki, II guruh sho'basiga mustaqil Suvora janrining turlari kiritilib, ular ham asosan ufar usulida keladi.

Xususan, lug'aviy negizi "suvoriy" so'zidan kelib chiqqan "otliq", "chavandoz" ma'nolarini anglatuvchi suvora, maqomlar tarkibiy qismi bo'lishi bilan bir qatorda mustaqil aytim janri sifatida Xorazm vohasida keng tarqalgan.² Suvoralar hajm jihatidan maqomlarning asosiy aytim qismlariga teng bo'lib, katta, davomli avjlarni o'z ichiga oladi. Mazkur ashulalarning yana bir farqli tomoni shundaki, ular odatda

¹ Матякубов О.Р. Хорезмские макомы. Дис. на соис. уч. степ. канд. искусствоведения. – Тошкент, 1976.

² Akbarov I. Muzika lug'ati. T., 1989. 61-b

she'riy muxammaslarga bog'lab kuylanadi. Bu esa maqomlarning boshqa ashula yo'llarida kamdan-kam uchraydigan holdir.

Mustaqil ashula yo'li bo'lmish Suvora janri ham o'z navbatida muayyan turkumga jamlangan turli ko'rinishlarga ega: "Suvora ("Tani suvora" – asosiy suvora), Chapandozi Suvora, Kajang Suvora ("Ufori Suvora" deb ham nomlanadi), Yak Parda Suvora, Qo'sh Parda Suvora va nihoyat Suvora va Chapandozi Suvoraning tarkibiy variantlaridan olingan, hamda asosiy vazn ila usulga tobe', "Savti Suvora" nomli qismlar shular jumlasidandir".³

Xorazm maqom suvorolari esa asosan Tani maqom yoki Nasr sho'balaridan so'ng keladi. Uni kamdan-kam hollarda Talqindan keyin ham uchratish mumkin. Demak, Xorazm vohasida mustaqil turkumli janr bo'lmish suvoralar bilan birga maqomlarning tarkibiy qismi sanalgan suvoralar ham mavjudki, quyida biz aynan ular xususida so'z yuritmoqchimiz. Ta'kidlash joizki, maqom Suvoralari doimo 13/4 (7/4+6/4) o'lchovli, murakkab nomdosh usulga asoslanadi. So'z matnlari esa aruz she'riyatidan olinadi. Jumladan, Navoiy g'azali bilan aytiluvchi Suvorai Rost hajman yirik asar bo'lib, uning umumiy kuy mavzui quyidagicha tuziladi:

Kuy mavzui (bozgo'y)ning 2-jumlasi asar davomidagi barcha xonalarning so'nggi jumlasini bo'lib xizmat qiladi. Suvoraning dastlabki qismidan keyin keluvchi cholg'u naqaroti navbatdagi qismni tayyorlab beradi. Ushbu naqarot o'rta qism davomida deyarli har bir bozgo'ydan so'ng kiritilgan bo'lib, uning ohanglari ashula matnining 2-jumlasi asosida tuzilgandir. Bu cholg'u naqaroti o'rta qismni ajratib, uning boshlanishida kelgan bo'lsa-da, so'nggida kiritilmagan bo'lib, bozgo'y 3-qism xonasiga to'g'ridan-to'g'ri ulanadi. Ashulaning o'rta qismini ajratib ko'rsatuvchi yana bir qirra, undagi bozgo'yning ta'kid tarzida (yana bir bor) bir oktava yuqoridagi joylashuvi bo'lib, unga monand holda xonalar ham oktava yuqorida beriladi. Bu holat birinchidan ashulaning yangi qismi boshlanganidan darak berib, ikkinchidan umuman asar ohangining muayyan rivojlanish jarayonini anglatadi. Yakunlovchi 3-qism dastlabki qismni to'liq bo'lmasa-da, aynan takrorlaydi.

Ashulaning musiqiy tili oddiy va ravon bo'lib, asar boshdan oxirigacha bitta ladga asoslanadi. Ammo Suvoraning umumiy diapazonini asosiy sho'balar ovoz

³ Komil Avaz. O'lis ohanglar. – Toshkent, 1997. 34-b

hajmiga tenglashadi deyish mumkin: u 1-oktava “do”dan, 3-oktava “re” gacha bo‘lgan masofani qamraydi.

Ta’kidlash joizki, Vatanimiz mustaqillikka erishgandan so‘ng milliy qadriyatlarimizni tiklash, bebaho madaniy merosimizni yangicha, xolis nuqtai nazar bilan ilmiy o‘rganish va tadqiq etish masalalari davlat siyosati darajasiga ko‘tarildi. Ana shunday noyob mumtoz musiqa manbalaridan biri Xiva xoni Rahimxon Feruz II topshirig‘i bilan saroyning bosh musiqachisi Komil Xorazmiy tomonidan XIX asrning so‘nggi choragida ixtiro qilingan “Xorazm tanbur chizig‘i” qo‘lyozma (nota) manbasidir. Ma’lumki, bu manba o‘z ichiga Xorazm maqomlarining tanbur cholg‘usi asosida kashf etilgan nota yozuvidagi ko‘rinishini olgandir. Urganch davlat universiteti “Musiqa kafedrası” o‘qituvchilari va O‘zbekiston davlat konservatoriyasi huzuridagi Ilmiy-ijodiy markaz mutaxassislari hamkorlikda ushbu nodir qo‘lyozmani besh chiziqli nota yozuviga o‘girishdek foydali ishni amalga oshirdilar. Bu esa Xorazm maqomlarining XIX asrdagi holati bilan tanishish, uning tarkibidagi asarlarni bizga ma’lum bo‘lgan namunalar bilan o‘zaro qiyoslab o‘rganish, ular o‘rtasidagi umumiy va tafovutli jihatlarni aniqlash imkonini yaratdi.⁴

Jumladan, yuqorida ko‘rilgan “Suvorai Rost”ni “Tanbur chizig‘i” manbasidagi “Suvoriy maqomi Rost” bilan taqqoslagan holda nazariy-tahlil etish imkoni paydo bo‘ldi. Qo‘lyozmadagi Suvoriy maqomi Rost M.Yusupov nashridagi Suvorai Rost bilan muayyan umumiyliklarni namoyon etadi. Xususan har ikki ashula yo‘li ham bir xil “do” ioniy lad-pardasiga asoslanadi va nomdosh usul jo‘rligida ijro etiladi. Faqat notalashtirish jarayonida to‘plovchi M.Yusupov asar o‘lchovini $2/4+3/4+2/4$ tarzida ifodalagan bo‘lsa, bu yerda o‘lchov $4/4+2/4+3/4+2/4$ ko‘rinishida berilgan (Suvora usulli taronalar Yu.Rajabiy nota nashrida $13/4$ ($7/4+6/4$) murakkab o‘lchovi bilan ifodalangan). Munis g‘azali bilan aytiluvchi Suvoriy maqomi Rost ham yirik hajmli asar bo‘lib, uning umumiy kuy mavzui Suvorai Rost bilan deyarli bir xil, faqat u kvinta yuqoridan boshlanadi:

Suvoriy maqomi Rost

⁴ Matyakubov O. Xorazm Dutor maqomlari va Olti yarim maqomi. T., 2018. 7-b

M.M. ♩ = 90

1-хона

Кул - бам са - ри жа - но - ним

кел - мас - му э - кан о - ё Хаж - ри - да ё -

мон хо - лим бил - мас - му э - кан

о - ё бил - мас - му э - кан о - ё

Бозғўй

- ё

Ya'ni, asarning shakli xona-bozgo'y bilan bir qatorda, sho'ba shaklini ham yodga soladi. Sababi kuyning rivojlanish jarayonida birinchi va ikkinchi xonalarga daromad deb qaralsa, ulardan kvinta yuqorida yangrovchi uchinchi va to'rtinchi xonalalarni miyonxat deya baholash mumkin. To'rtinchi xonaning ikkinchi jumlasidan boshlab kuy yuqoriga tomon rivojlana boshlaydi. Beshinchi xona esa birinchi xonaga nisbatan bir oktava yuqorida yangrayotgan dunasrni yodga soladi. Oltinchi xona uchinchi xonaning bir oktava yuqoridagi jarangi bo'lib, ayni paytda unga asarning eng baland qismi "avj" sifatida qaralsa mubolag'a bo'lmaydi. Yettinchi xonaning kuy tuzilishi uchinchi xonaning birinchi jumlasini va ikkinchi xonaning ikkinchi jumlasini ohanglari asosida tuzilgan bo'lib, u ma'lum ma'noda tushirim-furovard qismni namoyon etadi. Suvoriy maqomi Rost bozgo'y bilan yakunlanadi. Ushbu ashulaning ham musiqiy tili oddiy va ravon bo'lib, asar boshdan oxirigacha bitta ladga asoslanadi.

Ammo Suvoriyning umumiy diapazonini asosiy sho'balarning ovoz hajmiga tenglashadi deyish mumkin: u ham 1-oktava "do"dan, 3 oktava "re" gacha bo'lgan masofani qamraydi. Yuqorida ko'rilgan har ikki manbadagi shakl taronalar bilan ma'lum umumiylikni vujudga keltiradi. Ammo shu bilan bir qatorda, shakllarning ichki tuzilishini kuzatadigan bo'lsak, ular Shashmaqom taronalari singari asosan oddiy, xalqchil, tuzilishi jihatidan uncha katta bo'lmagan ko'rinishda emas, balki shakllar kattalashib ketgan va hatto sho'balarning darajasidagi ashula yo'llaridir. Suvorining o'ziga xos jihatlarni ajratmoqchi bo'lsak:

- mazkur qismlar o'zbek mumtoz shoirlari she'rlariga, xususan, muxammaslarga bog'langanini;

- ularning musiqiy tuzilishi asosan rivojlangan sho‘ba shakliga mos kelganini;
- umumiy hajmi jihatidan gohida asosiy sho‘balarga tenglashganligini;
- qolaversa, o‘zining zarb to‘xtamlariga vobasta holda, nomdosh usulga bog‘lanib kelishini kuzatish mumkin.

O‘z navbatida aytish joizki, Xorazm maqomlari tarkibida tarona va unga turdosh namunalarning boshqa turkumlarga nisbatan eng ko‘p turi uchraydi. Va bu qismlar har xil nomlar ostida taronalar kabi turlicha usullarga bog‘lanib, asosiy sho‘balar orasida keladi..

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Ibrohimov O. “Maqom asoslari” T., Turon-iqbol. 2018.
2. Matyoqubov O. R. Og‘zaki an‘anadagi professional muzika asoslariga kirish. T., O‘qituvchi, 1983, b. 7
3. Mulla Bekjon Rahmon o‘g‘li, Muhammad Yusuf Devonzoda. Xorazm musiqiy tarixchasi. Nashrga tayyorlovchi Bo‘lir Matyoqubov. “Mumtoz so‘z”, -T.. 2014.
4. Rajabov I. “Maqom asoslari”. T. Yangi asr avlodi. 2019
5. Отаназар Матёкубов. Макомот -Т. "Музыка", 2004.
6. Хоразм макомлари. I том, 2 том 1 ва 2 қисмлар. 3- том 1-ва 2- қисмлар. Тўпловчи ва нотага олувчи Матниёз Юсупов. И.А.Акбаров таҳрир остида. Тошкент, 1980-1987.